

ПОЧУТТЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЯК МОРАЛЬНА ЯКІСТЬ ОСОБИСТОСТІ

Анотація. У статті розкрито історико-педагогічний аспект поняття «відповідальність». Визначено сутність та особливості прояву відповідальності у дітей.

Ключові слова: відповідальність, відповідальна поведінка, моральний розвиток індивіда.

Сучасний розвиток педагогічної науки в Україні характеризується пошуком нових фундаментальних підходів до побудови навчально-виховного процесу, які враховували б реальності, ґрунтувалися на досягненнях вітчизняної науки, загальнолюдському культурному досвіді. Законом «Про освіту», Державною національною програмою «Освіта», Національною доктриною розвитку освіти визначено, що особливої ваги набуває формування у дитини стійких суспільно значущих способів поведінки, здатності до самостійного критичного мислення, соціальної і моральної зрілості.

Серед широкого кола моральних характеристик особистості важливе місце посідає почуття відповідальності як переживання покладеного на неї кимсь або нею самою обов'язку, потреба звітуватися у своїх діях і покладати на себе провину за можливі наслідки. Це почуття виявляється тоді, «коли дитина дала обіцянку або з нею про щось домовились, і це вимагає від неї безумовного виконання угоди. Відповідальність визначає масштаб, обсяг особистих завдань, обов'язків, їхні межі» [2].

У сучасних наукових дослідженнях Т.Гаєвої, Т.Колесіної, М.Левківського, А.Лопуховської, Т.Морозкіної, В.Остринської, М.Савчина, І.Уледової розкриваються психологічні механізми формування у дітей різного віку відповідальності, яка розуміється авторами особливий мотив людських вчинків, смисловий принцип регуляції поведінки.

Окремі аспекти цього питання набули висвітлення у працях,

спрямованих на виявлення особливостей прояву відповідального ставлення в процесі спілкування у різних видах діяльності: трудової, ігрової (З.Борисова, К.Клімова, Г.Уранова) та навчальної (С.Ладивір, Л.Меквабишвілі).

Для дослідження педагогічної сутності поняття «відповідальність», механізмів виховання такої якості у дітей доцільно визначити її сутність та особливості прояву, що й стало метою даної статті.

Звернення до наукових джерел показує, що введення в обіг категорії «відповідальність» пов'язане з іменем англійського філософа А.Бена, який розглядав її у розумінні обвинувачення, засудження, покарання. Інший англійський філософ – Д. Міль детермінував її як «підзвітність» певній соціальній ролі, вираження свободи і необхідності.

Історико-педагогічний аспект визначення сутності відповідальності особистості пов'язаний з роботами засновників гуманістичного напрямку у вихованні. Так, Я.Коменський у структурі особистості головним вважав почуття совісті та обов'язку, що виявляються через її відповідальність. Ж.-Ж.Руссо одним із перших впровадив у науковий обіг поняття «індивідуального обов'язку особистості».

Видатний український філософ-просвітителі Г.Сковорода розглядав процес формування відповідальності як перетворення відповідальних почуттів і відповідальної поведінки у звичку. На його думку, кожна людина відповідальна перед собою та іншими за обране нею місце в системі суспільних відносин і реалізацію своїх можливостей у власній діяльності. Погляди Г.Сковороди втілені в ідеї «сродної праці», близької внутрішньої суті людини, що, безперечно, передбачає наявність у індивіда сформованої звички відповідальної поведінки [7].

З позиції детермінізму до розгляду цієї проблеми звертався К.Ушинський, розглядаючи обов'язок, відповідальність як «почуття суспільності» і вважаючи протилежним їх проявом егоїзм. Він, зокрема, писав: «Моральність і свобода – два таких явища, які необхідно обумовлюють одне одного і одне без іншого існувати не можуть, тому що

моральною є тільки та дія, що виходить із мого вільного рішення, і все, що здійснюється невільно, під впливом чужої волі, під впливом страху чи під впливом тваринної пристрасті, є якщо не аморальним, то у крайньому випадку не моральною дією» [10, с. 467]. Отже, основою гідного морального вибору педагог вважав свободу особистості, яка ґрунтується на внутрішній відповідальності.

У педагогічній системі В.Сухомлинського відповідальність розглядається як здатність особистості самостійно формулювати обов'язки, виконувати їх і здійснювати самооцінку та самоконтроль. Ці компоненти, на його думку, можуть бути реалізовані за умови включення вихованців у суспільно корисну, пізнавальну та трудову діяльність, через яку дитиною привласнюється морально-трудова досвід, утверджуються переконання, соціалізуються вчинки, розвивається сприйнятливості до слова вчителя, його особистого прикладу. Звертаючись до вчителів з приводу змісту виховання учнів, педагог зазначав, що «кожен вчинок, який би він не був, має свої глибинні причини і джерела», які потребують виявлення і розуміння. І «педагогічна мудрість зрештою не в тому, щоб знайти засіб впливу на зухвальця, який вирвав із зошита аркуш із двійкою й зробив з нього літак, а в тому, щоб такого зухвальця не було, щоб дитина червоніла від докорів сумління» [8, с. 545-546].

У розробленій В.Сухомлинським гуманістичній педагогіці особливе місце належить поняттю «совість». На його думку, совість є центральним утворенням у свідомості дитини, внутрішнім механізмом, що детермінує напрям становлення індивіда як особистості, зокрема, розвиток його моральності. Совість водно час є і причиною, і наслідком «внутрішньої роботи духу», яка породжує такий реальний і дієвий вияв совісті, як почуття сорому. «Це почуття у його розвиненій формі – суттєвий критерій, показник сформованості у людини відповідальності за власну поведінку, вчинки». Совість і почуття сорому розглядалися В.Сухомлинським як своєрідні й надійні гарантії відповідальності та обов'язку, оскільки вони – «як голос

внутрішнього «я» – невідступно спонукають людину до самоконтролю, мотивують потребу «судити свої вчинки та якості ніби від власного імені» [8].

Вся система виховання В.Сухомлинського спрямована на формування людини, її духовної суті, моральності. А моральною особою дитина може стати лише тоді, коли в її душі «назавжди оселяться совість, соромливість, відповідальність і обов'язок». Це, на думку педагога, чотири найважливіші джерела, що живлять моральну доблесть і культуру особистості [8, с. 261].

С.Рубінштейн розглядав відповідальність як втілення істинного, найглибшого і принципового ставлення до життя. Це – не тільки усвідомлення індивідом усіх наслідків уже зробленого, а й відповідальність за все втрачене, тобто, «здатність людини детермінувати події, вчинки на момент їх здійснення і у процесі виконання аж до радикальної зміни всього життя» [5]. Водночас психолог зазначав, що відповідальність не виступає відданістю формальному обов'язку, догмі, вірністю раз і назавжди усталеним правилам, ас «здатністю у процесі життя бачити, виділяти, ставити проблеми, вчасно їх усвідомлювати і приймати відповідальні рішення» [5].

Таким чином, можна твердити, що в основу відповідальності С.Рубінштейн покладає не лише завдання, яке людина має виконати, не вчинок, якого вимагають від неї певні обставини чи суспільні норми, а насамперед ті дії, які вона могла б здійснити. Саме у цьому й виявляється потенційний аспект відповідальності.

Відомий підхід, за якого відповідальність визначається як усвідомлена свобода прийняття рішень, вибору цілей та способів, методів і стилів їх досягнення. Оскільки означена свобода нерозривно пов'язана з активністю суб'єкта, ступінь його відповідальності обумовлюється напрямом і соціальними наслідками його діяльності, які обираються вільно через прийняття відповідного рішення. Тому, як зазначає Т.Титаренко, міра свободи має повсякчас розширюватися [9]. Звідси випливає, що відповідальність не суперечить свободі; вона є логічним її наслідком, що

об'єднує низку вчинків особистості у життєвий шлях людини, детермінатором її діяльності та поведінки.

А.Брушлинський [1] розглядає відповідальність як прояв різнопланової активності індивіда. На його переконання, саме у процесі поведінки, що забезпечує прояв людиною себе у ролі її суб'єкта, створюються сприятливі передумови активного пізнання навколишнього світу, сутності та особливостей міжособистісних взаємин, коли рушієм виступає не психіка, а сама людина як особа, котра володіє своєю психікою.

Досить ґрунтовне визначення сутності поняття «відповідальність» дає А.Черменіна, яка звертається до його розгляду з позицій філософського аналізу. З цього приводу дослідниця зазначає, що відповідальність, це перш за все відповідальність особистості, а вона є і ставленням і властивістю одночасно (ставлення, які стали властивістю, і властивість, що виявляється у ставленні).

О.Кононко, досліджуючи особливості розвитку дитини дошкільного віку, зазначає, що «відповідальність – це відповідність між моральною діяльністю особистості та її обов'язком, розглянута з точки зору можливостей цієї особистості». Ґрунтуючись на такому підході, психолог характеризує моральну відповідальність «як об'єктивну і суб'єктивну єдність», яка «з одного боку, є сукупністю об'єктивних суспільних вимог до особистості, з іншого – своєрідним суб'єктивним станом свідомості, почуттям» [2].

Досить детально психологічні основи розвитку відповідальної поведінки вивчав М.Савчин. На його думку, сутнісною ознакою внутрішнього спонукання індивіда до такої поведінки є смисл предмета відповідальності, в якому інтегроване необхідне і бажане, потенційне та актуальне, свідоме й неусвідомлене, раціональне та емоційне. Процес мотивації відповідальної поведінки розгортається на послідовних етапах ініціювання, вибору, формування наміру, його реалізації та післявчинкового переосмислення, кожен з яких детермінований системою умов та чинників і

опосередкований функціонуванням специфічних соціально-психологічних механізмів. Механізмом післявчинкового осмислення виступає когнітивно-емоційна оцінка вчинку або прийнятого, хоч і не реалізованого наміру, внаслідок чого виникають та фіксуються нові спонуки до реалізації відповідальної поведінки в майбутньому. Серед загальних механізмів, які забезпечують прийняття обов'язку, М.Савчин виділяє зараження, наслідування значущих дорослих і ровесників, ідентифікацію з ними, емпатію, усвідомлення, смислоутворення та саморегулювання. Причому, на ранніх етапах онтогенетичного розвитку дитини важливе значення мають механізми зараження, наслідування та емпатії, тоді як пізніше зростає роль механізмів ідентифікації та усвідомленого наслідування, власне усвідомлення та мотиваційні регуляція [6, с.10-18].

У зарубіжних концепціях відповідальність розуміється як одна із сторін процесу адаптації дитини до соціуму. У контексті нашої роботи заслуговують на увагу думки, висловлені з цього приводу Ж.Піаже. Він, зокрема, виявив той факт, що моральна свідомість розвивається не як наслідок безпосереднього засвоєння соціального досвіду, а в процесі творчої, активної взаємодії індивіда із соціальним середовищем, з іншими людьми [4, с. 45].

Розглядаючи моральний розвиток індивіда як перехід від морального реалізму до більш зрілої автономної моралі, першу стадію Ж.Піаже називає гетерономною мораллю, або мораллю примусу, другу – кооперативною, або реципрокною. Основним моментом морального розвитку, за Піаже, виступає перехід дитини від егоцентричної, реалістичної перспективи, в якій вона сама є центром усього світу, до релятивістської, коли дитина здатна включати в свій світ інших людей і ставити себе на їхнє місце. З огляду на це, Ж.Піаже стверджує, що моральна скутість дитини тримається затисненням між двома взаємодіючими факторами: когнітивною незрілістю та емоційним одностороннім почуттям поваги, яке вона відчуває до дорослих. Гетерономна, одностороння повага до дорослих є синдромом почуттів

залежного становища, прихильності, захоплення й боязні. Все це, вважає дослідник, породжує відчуття обов'язковості беззаперечного виконання будь-яких наказів дорослих. Моральне зростання вимагає звільнення як від егоцентризму та реалізму, так і від односторонньої поваги. Така в загальних рисах теорія морального розвитку Ж.Піаже [3, с. 28-32].

Аналіз психолого-педагогічної літератури свідчить, що проблема виховання відповідальності особистості досліджувалась багатьма педагогами різних епох і формацій. Залишається вона актуальною і сьогодні. Вивчення наукового доробку вітчизняних й зарубіжних дослідників показало, що вони схильні пов'язувати феномен відповідальності із зростанням моральної цілісності особистості, інтегрованості різних проявів моральної поведінки, усвідомленості й готовності виконувати обов'язок, здатністю відчувати і сприймати моральні почуття, безконфліктно вирішувати питання моралі у спілкуванні та міжособистісній взаємодії.

Література

1. Брушлинский А.В. О природных предпосылках психического развития человека / А.В. Брушлинский. – М.: Знание, 1977. – 64 с.
2. Кононко О. Л. Соціально-емоційний розвиток особистості (в дошкільному дитинстві) / О. Л. Кононко: [навч. посіб. для вищ. навч. закладів]. – К.: Освіта, 1998. – 255 с.
3. Піаже Ж. Психология детской игры / Ж. Піаже // курьер ЮНЕСКО. – 1980. - № 12.
4. Піаже Ж. Речь и мышление ребенка / Ж. Піаже. – М. – Л.: Учпедгиз, 1932.
5. Рубинштейн С.Л. Принципы и пути развития психологии / С.Л. Рубинштейн. – М., 1959.
6. Савчин М. В. Відповідальність: смисловий принцип мотиваційної регуляції поведінки особистості / М. В. Савчин // Педагогіка і психологія. – 1996. – № 1. – С. 10-18.

7. Сковорода Г.С. Твори: У 2-х т. / Г.С. Сковорода. – К.: Обереги, 1994.
8. Сухомлинський В. О. Вибрані твори : в 5 т. / В. О. Сухомлинський. – К. : Рад. Школа. – Т. 4, 1977. – 640 с.
9. Титаренко Т. Практична психологія для вихователя. – вип. 1. – К.: ВІПОЛ, 1993.
10. Ушинський К.Д. Вибрані пед. твори: у 2-х т. / К.Д. Ушинський. – К.: Рад. школа, 1983.